

УДК 911.2:312 (477.8)

ЗАГУЛЬСЬКА О. Б.

**ОСОБЛИВОСТІ МАЛЮНКІВ РОЗСЕЛЕННЯ
У ЛАНДШАФТАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ**

Незважаючи на помітний поступ у вирішенні багатьох проблем взаємодії людини і природи, питання сприятливості та комфортності ландшафтних систем для життя та діяльності людини постійно будуть привертати увагу науковців та практиків. Тому дослідження особливостей та закономірностей територіальної експансії людини, характеру та глибини антропогенного впливу і його наслідків, стійкості до антропогенних навантажень тощо завжди є актуальними та

прикладними. Ця фактологічна база дає змогу встановлювати зумовлені властивостями ландшафтних систем обмеження щодо природокористування, обґрунтовувати норми антропогенних навантажень, розробляти оптимізуючі екологічні умови конкретні рекомендації.

Здатність ландшафтних систем задовольняти потреби людини у необхідних первинних засобах існування, а також у природних умовах праці, відпочинку, духовного розвитку характеризують через їхній екологічний потенціал (Исаченко, 1995). Одним з критеріїв його оцінки є демографічне навантаження, чатково виражене у густоті населення та особливостях розселення.

І густина населення, і особливості розселення у непереобтяжених демографічним тиском регіонах є прямими показниками природних умов – рельєфу, рівня залягання ґрунтових вод, мікроклімату, родючості ґрунтів, природноресурсного потенціалу тощо. Опосередковано вони індикують тектоніку, геологічну будову, особливості загальної атмосферної циркуляції.

Інформативність малюнка розселення цікава й з погляду тематичної інтерпретації дистанційних зображень. Завдяки добрій вираженості на аеро- та космознімках та тісних зв'язках з комплексом природних умов малюнок розселення є надійним індикатором останніх. Україна, як держава, що спрямовує дистанційне зондування Землі на вирішення завдань з моніторингу ресурсів, раціонального природокористування та прогнозування техногенних і природних катаклізмів, потребує цих знань для діагностики за матеріалами дистанційних знімків різноманітних процесів та явищ.

Саме у контексті ідентифікаційних можливостей малюнка розселення на космознімках щодо природних умов були проведені наші дослідження у західній Україні. У цьому регіоні мережа сільських поселень формувалась в умовах великих просторів і незначного демографічного тиску, що призвело до освоєння переважно сприятливих та комфортних ландшафтних систем або їхніх частин. Це, по-перше, дає змогу діагностувати останні, а, по-друге, встановлювати однозначні зв'язки між елементами малюнка розселення та компонентним вмістом цих ареалів.

Зв'язки малюнка розселення з рельєфом, гідрографією, рослинністю тощо висвітлені в роботах В. І. Прокаєва (1983), “Визуальные методы ...” (1990), А. І. Доценка (1994) та деяких інших. Демографічне навантаження, як критерій антропогенного впливу на ландшафтні системи Українських Карпат, вивчав А. В. Мельник (1999). Проте його дослідження стосуються лише великих ландшафтних одиниць – ландшафтних округів. Ми ж зосередили увагу на аналізі елементів малюнка розселення на рівні ландшафтів – ландшафтних систем найвищого ієрархічного рівня, які просторово збігаються з морфоструктурами III–IV порядків. Джерелами інформації були синтезовані космічні знімки масштабу 1: 100 000 та топокарти масштабу 1: 200 000. Рівень ландшафтів у ландшафтній ієрархії належно фіксує територіальні відмінності у розселенні, забезпечує відображення усіх елементів його малюнка, у тім числі взаємне розташування поселень, відповідає масштабній інформативності наявних космічних знімків.

За основу взяли підхід С. О. Ковальова (1963), який малюнок розселення описує через топографічне положення поселень, їхні планувальні форми та зовнішню форму розселення. З огляду на особливості території досліджень запропонована С. О. Ковальовим схема була дещо видозмінена. Зокрема, встановлено такі типи топографічного положення сільських населених пунктів: привододільно-долинний; долинний, зрідка привододільний; схилово-долинний; ярково-долинний, зрідка

привододільний; схилово-долинний поодинокий; долинний поодинокий; привододільно-схилово-долинний. Серед компактних поселень виявлено замкнуті та лінійні. Перші з них поділяються на розгалужені, видовжені, округлі, кутові, другі – на рядкові та розгалужені. Вони утворюють гніздову, ланцюгову, смугасту, деревоподібну, вервичну, ланцюгово-вервичну, паралельно-гніздову зовнішні форми розселення. Крім компактного, в окремих ландшафтах простежується дисперсне розселення. За його особливостями ландшафти поділено на ті, де дисперсне розселення поширене на більшій території ландшафтної системи; трапляється зрідка; трапляється дуже рідко.

Результати досліджень підтвердили загальні уявлення про тісні зв'язки малюнка розселення з комплексом природних умов, і разом з тим конкретизували їх на західній Україні загалом та по окремих її природних територіальних підрозділах зокрема.

У рівнинній частині західної України найпоширеніший ярково-долинний, зрідка привододільний тип топографічного положення поселень. Приурочений до височинних ландшафтів з добре виробленими долинами рік та днищами балок при відносних перевищеннях рельєфу 40–100 м. Основним обмежуючим фактором поширення сільських поселень на межириччя є глибоке залягання ґрунтових вод. У місцеположеннях з меншими перепадами висот і положистими схилами поселення проникають на вододіли. Найчастіше такі ландшафти трапляються на Волинській височині, Поділлі, Опіллі, височинній частині Передкарпаття. Характер розселення переважно деревоподібний та ланцюговий, хоч трапляється й інший. Конфігурація поселень успадковує обриси ерозійних чи флювіальних форм рельєфу. Рідший гніздовий спосіб розміщення населених пунктів присутній у ландшафтах з невеликими розмірами. Річково-балкова мережа тут представлена або своїми верхів'ями, або недостатньо вироблена для ланцюгового розміщення поселень (Товтри, Вороняки, Гологори, Равське Розточчя, Мізоцьке пасмо). Гніздовий малюнок розселення властивий також територіям зі значними площами привододільних поверхонь та положистими недовгими схилами (захід Волинської височини, окремі ділянки Прут-Дністерського межириччя). У гніздовий спосіб найчастіше групуються поселення із замкнутою розгалуженою планувальною формою. Рідше він трапляється у поєднанні із замкнутою видовженою і лінійною рядковою формами.

Для рядкової і розгалуженої геометрії поселень властивий ланцюгово-вервичний спосіб розселення. Вервичні елементи приурочені до розширень у річкових долинах чи днищах балок. У широких річкових долинах, які успадкували давні річища, сформувалось смугасте розселення. Воно може бути приурочене й межирич, які переходять в інтенсивно порізані ерозійно-долинною мережею схили.

У низовинній частині заходу України (Велике і Мале Полісся, частково Передкарпаття) переважають ландшафти з привододільно-долинним топографічним положенням населених пунктів. Поширенню поселень на межириччя сприяє неглибоке залягання ґрунтових вод і невеликі (до 10–20) м перепади висот. Таке ж розміщення поселень у ландшафтах Прут-Дністерського межириччя є наслідком плавних переходів річкових долин у плакоти та слабкого розвитку балкової мережі. Розміщення населених пунктів переважно гніздове. Іноді поселення групуються у смуги, які приурочені до видовжених підвищень у рельєфі. Домінують замкнуті розгалужені планувальні форми поселень, чому сприяють досить великі розміри межирич та невеликі перепади висот. Іноді панівними є видовжені чи навіть рядкові

форми поселень, спричинені вузькими долинами рік. Трапляється й ланцюгово-вервичний малюнок розселення. В окремих випадках панівним є ланцюгове розселення, зумовлене звуженістю елементів рельєфу.

Формуванню долинного, рідко привододільного топографічного положення сільських населених пунктів сприяли перепади висот до 40–60 м та відсутність густої і глибокої балкової мережі. Тут відмічена кутова, витягнута, розгалужена форма поселень.

У гірській частині західної України долинне поодинокі топографічне положення поселень приурочене до найрізноманітніших гіпсометричних рівнів і перепадів висот (від 1120–2061 у Чорногорі до 750–1080 м у Буковинському низькогір'ї). Через вузькість смуг з м'якими геологічним відкладами і, відповідно, річкових долин та крутість прилеглих схилів відсутнє дисперсне розселення.

Схилово-долинне топографічне положення поселень трапляється у ландшафтах з гіпсометричними рівнями 1000–1800 м і перепадами висот 800–1200 м (Свидівець, Гринява, Боржава, Красна). Дрібна складчастість, тонкоритмічність флішу, переважно глинистий його склад сприяли утворенню широких річкових долин з виположеними схилами. Панує рядкова геометрія сіл і ланцюгова система розселення. Трапляється дисперсне розселення.

Схилово-долинне поодинокі розміщення населених пунктів поширене там, де висота вище рівня моря не більша за 1200 м, а амплітуда перевищень хоч і сягає 400–600 м, на досить великих площах коливається у межах 60–200 м. Тут є річкові долини з широкими добре виробленими днищами і виположеними нижніми частинами схилів, що не лише сприяло поширенню поселень на схили, а й появі замкнутих видовжених і навіть лінійних та замкнутих розгалужених сіл. У Вулканічних Карпатах розширення у вулканічних туфах настільки великі, що дали змогу сформуватися нехарактерній для гір замкнутій розгалуженій забудові. Більшість ландшафтів з таким розміщенням поселень знаходиться на окраїні гірської споруди у смузі скибового низькогір'я. Тут в улоговинноподібних розширеннях у верхів'ях потоків трапляється гніздовий тип розселення і замкнута форма поселень. Поодинокі розташування сіл у центральній частині Українських Карпат зумовлене як віддаленістю від основних центрів розселення, так і відсутністю зручних для цього долин рік.

Найменш поширене долинне поодинокі топографічне положення населених пунктів. Воно властиве високополонинським чи скибовим ділянкам Карпат. Планувальна форма поселень винятково рядкова, а малюнок розселення ланцюговий. Зумовлюючими факторами є вузькість, глибокий вріз і крутосхилість річкових долин при провідній ролі останнього. Перераховані особливості рельєфу у високо-та середньополонинських ландшафтах (Чивчини, Чорногора, Руна) зумовлені переважанням у літологічному складі щільних пісковикових порід, у скибових (Зовнішні Горгани, Буковинське середньогір'я) підсилюються вузькістю смуг з геологічними породами і асиметрійністю хребтів, що не сприяє закладанню в синклінальних зниженнях широких терасованих річкових долин.

У всіх інших ландшафтах Українських Карпат поодинокість в розселенні зникає, а з'являється певна періодичність. На відносно густозаселених ділянках найчастіше трапляється схилово-долинне топографічне положення. Генетично – це низькогірно-скибові або міжгірсько-верховинські ландшафти. В низькогірно-скибових ландшафтах обмеження поселень долинами рік і нижніми, рідше середніми частинами схилів спричинене як скибовою будовою, так і порівняно високими

відносними перевищеннями (80–500 м). У міжгірсько-верховинських ландшафтах, де перепади висот на значних площах не більші за 100 м, обмежувачим фактором є ускладнені зсувами і зсувонебезпечні схили. Розвиткові зсувів сприяє переважання глинистих порід у карпатському фліші, яке особливо добре виражене в Битлянській підзоні зони Кросно. В інших частинах Карпат такий малюнок розселення зумовлений або депресійною тектонічною будовою, або особливою геологічною будовою (пануванням тонкоритмічного флішу, наявністю широких коротких геологічних смуг з породами переважно глинистого складу, симетричною будовою хребтів, з якою пов'язані широкі поздовжні долини рік). Трапляється це топографічне положення і в окремих ландшафтах, де вершинні поверхні знаходяться нижче 1000 м, а нижній рівень амплітуди відносних перевищень опускається до 60–240 м.

Схилово-долинне розміщення поселень окраїнних ландшафтів Міжгірсько-Верховинських Карпат є наслідком антиклінально-синклінальної будови. Завдяки розширеним синкліналям у цих ландшафтах поряд з рядковою трапляється лінійна розгалужена, видовжена і навіть замкнута розгалужена форма поселень, з'являється деревоподібний малюнок розселення, пов'язаний з аналогічним розміщенням річкових русел і їхньою високою густиною. При схилово-долинному топографічному положенні сіл відсутні дисперсні поселення.

Пригребенево-схилово-долинний тип топографічного розміщення населених пунктів зафіксовано у ландшафтах, де глибина вертикального розчленування коливається у межах 40–240 м, рідко перевищуючи 300 м. Це здебільшого ландшафти депресійного походження. Основними причинами поширення поселень на всі форми рельєфу є пологий перехід від річкових долин до вододілів і висока густина річкової мережі. Трапляється таке розселення і там, де є невисокі підняті пологогребеневі хребти та малі перепади висот між екстремальними рівнями орографічної поверхні (80–240 м).

Пригребенево-схилово-долинне топографічне положення тісно пов'язане з дисперсним характером розселення, яке поширене практично по всій території ландшафтів. Компактні розгалужені чи рядкові поселення у цьому разі поширені поодинокі.

Отже, найсуттєвіші відмінності між особливостями малюнка розселення виражені між низовинними, височинними та гірськими ландшафтами. Елементи малюнка розселення значною мірою зумовлені кількісними параметрами та геометрією рельєфу, літологічним складом порід та малюнком річкової мережі. Для низовинних ландшафтів характерне привододільно-долинне топографічне положення сільських населених пунктів, замкнута розгалужена форма сіл та гніздовий спосіб розселення. Лінійність у морфологічних рисах поселень та їхньому взаємному розміщенні прив'язана до такої ж лінійності у рельєфі. Височинні ландшафти виділяються ярково-долинним топографічним положенням поселень, витягнутою або рядковою їхньою формою та ланцюговим або деревоподібним характером розміщення. Замкнута розгалужена форма і гніздовий спосіб розселення зафіксовані у ландшафтах з короткими і пологими схилами або широкими межиріччями. У горах основні риси малюнка розселення визначені літологічним складом порід, від якого прямо залежні абсолютні висоти, відносні перевищення та конфігурація елементів рельєфу. Долинне топографічне положення властиве ландшафтам з пануванням щільних пісковикових порід, вузькими долинами та крутими схилами. Схилово-долинне топографічне положення простежується в

ландшафтах з дрібною складчастістю тонкоритмічного флішу та переважно глинистою його будовою, розширеннями в долинах рік та пологими схилами. Пригребенево-схилово-долинне топографічне положення тісно пов'язане з вертикальним розчленуванням до 240 м, пологими переходами від долин до вододілів і високою густотою річкової мережі. Характерне дисперсне розселення.

Згадані місцеположення на протязі тривалого часу забезпечували переважно неконфліктне співіснування людини з природою, створювали достатні умови для її ресурсного забезпечення, а тому можуть бути рекомендовані для наступного освоєння та заселення. Аналогічні дослідження на рівні дрібніших ландшафтних одиниць дадуть змогу локалізувати найсприятливіші та найкомфортніші ділянки для розширення поселенської мережі.

Встановлені зв'язки елементів малюнка розселення з властивостями компонентів ландшафтних систем дають змогу діагностувати останні на матеріалах дистанційних знімків, залучаючи у такий спосіб цю сферу географічних досліджень до реалізації національних космічних програм.

1. Доценко А. І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К.: Наук. думка, 1994. – 196 с.
2. Визуальные методы дешифрирования. – М.: Недра, 1990. – 342 с.
3. Исаченко А.Г. Экологическая география Северо-запада России.– СПб., 1995.– Ч. 1. – 205 с.
4. Ковалев С. А. Сельское расселение. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1963. – 372 с.
5. Мельник А. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження. – Львів: Видавн. Центр ЛНУ, 1999. – 286 с.
6. Прокаев В. И. Физико-географическое районирование. – М.: Просвещение, 1983. – 176 с.

The peculiarities of the settlement patterns of the Western Ukraine are examined. The differences about them are shown. Their factors are determined.